

UNA HISTORIOGRAFIA DE LES FRONTERES A L'ÈPOCA MODERNA A TRAVÉS D'ALGUNS CASOS IBÈRICS

PATRICI POJADA

Universitat de Perpinyà - CRESEM EA 7397 (eix «Territoris»)

RESUM

Els segles XVI a XVIII van jugar un paper decisiu en la creació de les fronteres polítiques i en llur definició d'una concepció zonal cap a una concepció lineal. Aquest article, sense cap voluntat exhaustiva, té com a objectiu donar a conèixer, a partir d'uns quants exemples ibèrics de fronteres terrestres, les múltiples dimensions de la frontera. Així, podem resseguir una evolució paral·lela a la de l'evolució historiogràfica general des d'una història militar, política i diplomàtica fins a una de més cultural. La historiografia de la frontera ha intentat canviar la perspectiva i passar de la visió de l'Estat —que necessita fronteres estables per a existir— a la de les poblacions i les pràctiques socials de les fronteres (emigracions econòmiques o polítiques, comerç, «criminalitat») que ensenyen com les fronteres es vivien. Si la frontera és una construcció, resultat de l'equilibri de les potències i de les guerres, també és una zona de contactes i de negociacions i, fins i tot, de transgressions.

Paraules clau: *frontera, guerra, identitat, emigració, comerç, contraban.*

Data d'arribada: 9 de desembre de 2015

Data d'acceptació: 30 de setembre de 2016

ABSTRACT

The seventeenth and eighteenth centuries were decisive in terms of both the creation of political borders and their definition, which evolved from a zonal to a linear conception. The aim of this article—by no means exhaustive—is to illustrate the various dimensions of terrestrial borders, using a few examples from the Iberian Peninsula. We outline the parallel evolution of borders with the general historiography, looking at the military, political and diplomatic, and cultural history. Historiography has tried to change the notion of borders as an element of the state—which needs stable borders to exist—to redefine them in terms of the border populations and social practices (economic and political migration, trade, “criminality”) that show them as living phenomena. If a border is a construction, the result of the balance of power and war, it is also a zone of contacts, negotiations and, indeed, transgressions.

Keywords: border, war, identity, emigration, trade, smuggling.

PATRICI POJADA

Patrici Pojada (Patrice Poujade) és catedràtic d’Història Moderna de la Universitat de Perpinyà. Treballa sobre el tema de les fronteres des de bon començament, d’antuvi des d’una perspectiva política i geopolítica i, després, des del punt de vista de l’economia, dels intercanvis i les xarxes comercials i de les mobilitats mercantils. Entre d’altres, ha publicat *Une vallée frontière dans le Grand Siècle. Le Val d’Aran entre deux monarchies* (PyréGraph, 1998), *Une société marchande. Le commerce et ses acteurs dans les Pyrénées modernes (haut Pays de Foix, vers 1550-1700)* (Presses Universitaires du Mirail, 2008) i *Le Voisin et le Migrant. Hommes et circulations dans les Pyrénées modernes (XVIe-XIXe siècle)* (Presses Universitaires de Rennes, 2011). També ha publicat estudis sobre la llengua i la lingüística occitanes.

L’actualitat europea de l’any 2015 ha posat al primer pla que les fronteres entre els estats no són pas una història antiga i passada. En efecte, les fronteres exteriors de la Unió Europea foren un dels teatres principals on el focus dels esdeveniments se centrà. Però no sols les fronteres exteriors, sinó també els límits entre els estats membres que

haviem oblidat ràpidament que encara existeixen... Les fronteres es tancaren, fins i tot es construïren de nou amb tanques materials. La frontera significava, doncs, per als qui s'hi trobaven a l'interior, la protecció respecte al que consideraven una invasió. Aquestes ratlles reivindicades i reactivades són el resultat d'una llarga història en la qual l'època moderna jugà un paper de matriu decisiu. És veritat que el segle XIX i les «nacionalitats» i el segle XX, les seves guerres mundials i les seves conseqüències fins al final de segle definiren i fixaren, novament, els límits entre els estats europeus, i també els límits de nous estats. Però l'herència dels segles XVI a XVIII no és gens menor en aquesta història, com ho mostren els historiadors que, des de fa temps, s'han dedicat a l'estudi de les fronteres.¹ Però, abans que res, hem de definir els termes emprats.

Segons les definicions actualment vigents en les llengües concernides per aquest breu estudi, una «frontera» és una «línia que separa dos territoris fronterers», és a dir, dos territoris que es toquen,² el «confín de un Estado», o sigui, «el término o raya que divide [...] y señala los límites»,³ més clarament el «límite que separa dois Estados».⁴ Quant a la definició francesa, inclou els dos elements, el general i l'específic: «Limite d'un territoire qui en détermine l'étendue» i, per extensió, afegeix: «Limite séparant deux États».⁵ Aquestes definicions actuals, de base política —o geopolítica—, també les fan servir els geògrafs. Així, el *Dictionnaire de la géographie* publicat sota la direcció de Pierre Geor-

1. Trobarem un resum útil de la historiografia general de les fronteres en la introducció del llibre de BROGINI, Anne. *Malte, frontière de la chrétienté (1530-1670)*. Roma: École française de Rome, 2006, pàgs. 1-15. També en FERNÁNDEZ-CARRIÓN, Miguel-Héctor. «Historiografía, metodología y tipología de fronteras». *Naveg@américa. Revista electrónica de la Asociación Española de Americanistas*, vol. 1, núm. 1, 2008, 25 pàgs. (<http://www.um.es/ojs/index.php/navegamerica>). Per a la situació espanyola del segle XVIII: MELÓN JIMÉNEZ, Miguel Ángel. «Las fronteras de España en el siglo XVIII. Algunas consideraciones». *Obradoiro de Historia Moderna*, núm. 19, 2010, pàgs. 161-186.

2. *Gran Diccionari de la llengua catalana* d'Enciclopèdia Catalana.

3. *Diccionario de la lengua española* de la Real Academia Española.

4. *Dicionário prático ilustrado* del portuguès, Lello Editores.

5. *Le Petit Robert. Dictionnaire de la langue française*. El diccionari *Lexis* (Larousse) dóna la definició següent: «Limite séparant deux États, deux divisions administratives, deux régions caractérisées par des phénomènes physiques ou humains différents.»

ge i Fernand Verger,⁶ referència imprescindible, parla de «Limite du territoire d'un État, reconnue au titre d'accords internationaux, traités entre voisins ou arbitratge d'une conférence ou d'une organisation internationale.» La frontera és una realitat geogràfica si considerem que separa dos territoris i dos espais. Així, molt sovint, la frontera-línia política és sinònim de ruptura en l'organització territorial, com ara, per exemple, en les xarxes de comunicacions i urbanes, la geografia comercial i universitària, etc. Concretament, el concepte de frontera està associat a Estat, ja que l'Estat es defineix, precisament, per les seves fronteres, generalment —però no sempre— reconegudes pels altres estats, en especial els estats veïns. Així mateix, és un concepte de la geopolítica, però també és una construcció històrica en la qual l'època moderna va jugar un paper destacat com a accelerador. D'altra banda, cal dir que la paraula mateixa té una història abans d'arribar als nostres dies i designar el que les definicions que hem esmentat expliquen. Sabem que el terme que ha adquirit el sentit de «límit» era, de bon començament, una paraula que es referia més a una zona, aquella en què s'enfrontaven dos exèrcits. Així, si hi ha una historicitat de la frontera, també n'hi ha una de la paraula que la designa.

El *Thrésor de la langue françoise* de Jean Nicot, del 1606, parla tant de «frontière d'un pais» o «frontières d'un pais» com de les «frontières de l'Empire», sense explicar gens el que significa exactament el mot. En el mateix període, Sebastián de Covarrubias explicava que «frontera [es] la raya y término que parte dos reynos, por estar el uno frontero⁷ del otro» al seu *Tesoro de la lengua castellana o española* de 1611, a l'article «frente». Aquesta definició se situa molt a prop de la que encara era la del *Diccionario de Autoridades*, el 1732 («La raya y término que parte y divide los Réinos, por estar el uno frontero del otro»). Una mica abans, el diccionari francès de Furetière (1690) deia que la *frontière* era «L'extrémité d'un Royaume, d'une province, que les ennemis trouvent de front quand ils y veulent entrer» i, més tard,

6. GEORGE, Pierre; VERGER Fernand. *Dictionnaire de la géographie*. París: PUF, 1970. N'existeix una edició espanyola (*Diccionario Akal de geografía*. Torrejón de Ardoz: Akal, 1991) que defineix la frontera com a «Limite de un Estado, fijado por un acuerdo internacional (tratado).»

7. «Frontero: lo mismo que de enfrente», afegeix.

el primer diccionari de l'Acadèmia francesa (1694) reduïa la definició a «les limites, les confins d'un pays, d'un Estat».

La producció històrica sobre les fronteres és immensa, però més encara per a l'edat mitjana ibèrica que per a l'època moderna,⁸ en relació amb la Reconquesta. També, per al món modern, hem d'assenyalar la importància d'Amèrica, anglosaxona i llatina, en relació, aquesta vegada, amb la Conquesta. En els dos casos, la mobilitat i la fragilitat de les fronteres és un tema d'estudi. Ens centrarem en uns quants exemples ibèrics, no tant amb l'objectiu de dibuixar un panorama complet, sinó per intentar obrir unes pistes a partir de treballs històrics dels vint o trenta darrers anys. Primer de tot, tornarem a la formació de les fronteres com a resultat d'un equilibri de les potències i de les guerres abans d'endinsar-nos en alguns altres aspectes de la frontera, els que en fan una zona de contactes i de negociacions, de transgressions fins i tot.

I. La frontera: una construcció

El llibre que publicà Christian Bourret el 1995 sobre la frontera pirinenca duia com a subtítol *La formation progressive d'une frontière*.⁹ Tractar la qüestió per a uns mil anys de durada posa de manifest la idea de lenta construcció de l'anomenada frontera des de l'alta edat mitjana fins als estats «nacionalistes» del segle XIX. L'autor mostrava com les relacions feudals lligaven les dues bandes dels Pirineus fins a l'intent fracassat d'Estat pirinenc del casal dels comtes de Foix al començament del segle XVI.¹⁰ A partir de l'època moderna, els Pirineus interessen conjuntament les dues monarquies que se'ls parteixen,

8. Per exemple, en molts: AYLA MARTÍNEZ, Carlos de; BURESI, Pascal; JOSSERAND, Philippe (eds.). *Identidad y representación de la frontera en la España medieval (siglos XI-XIV)*. Madrid: Casa de Velázquez - Servicios de publicaciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 2001.

9. BOURRET, Christian. *Les Pyrénées centrales du IXe au XIXe siècle. La formation progressive d'une frontière*. Aspèth: PyrèGraph, 1995. 461 pàgs.

10. Posteriorment, el mateix autor dedicà un llibre a aquesta qüestió: BOURRET, Christian. *Un royaume «transpyrénéen»? La tentative de la maison de Foix-Béarn-Albret à la fin du Moyen Âge*. Aspèth: PyrèGraph, 1998.

monarquies que tenen una voluntat centralitzadora i absolutista prou potent. C. Bourret resumeix no sols la lluita dels estats entre ells, sinó també el combat de les dues monarquies contra els poders locals, per exemple a la Ribagorça, a Aragó, a Catalunya o a Comenge. Poc després, la Vall d'Aran era protagonista d'un treball de geopolítica i de microanàlisi de la seva societat en un llibre que s'interessà per les conseqüències de viure a la frontera.¹¹ Trobar-se a la frontera significa un pes important de l'element militar; tota l'organització administrativopolítica de la vall es creà i es reforçà a causa de la defensa de la frontera monàrquica, fet que generà una densitat elevada de castells, torres i cases fortificades dependent d'una xarxa controlada i dirigida per un governador reial. L'autor fa una reflexió sobre la pluralitat de les fronteres, ja que la Vall d'Aran és un «cas d'escola» en què no coincideixen tota mena de fronteres, siguin antigues (geografia, llengua o estructura eclesiàstica)¹² o més recents (fronteres militars, fiscals o estatals). Amb l'Aran podríem tornar a utilitzar la paraula «marca» per a definir el que esdevé, finalment, una zona de transició, fins i tot després del Tractat dels Pirineus. L'estudi insisteix en el paper de les guerres dels segles XVI i XVII entre les monarquies hispànica i francesa pel que fa al coneixement, la definició i el control de la frontera política que, a poc a poc, esdevé lineal.¹³ En el seu assaig posterior, el mateix autor plantejava la frontera política pirinenca com a lloc de creació d'identificacions, però també de contactes freqüents i de solidaritats gràcies a un fons lingüístic comú que, dels Pirineus, en fa més un continuïum que una barrera.¹⁴

11. POUJADE, Patrice. *Une vallée frontière dans le Grand Siècle. Le Val d'Aran entre deux monarchies*. Aspèth: PyrèGraph, 1998. 437 pàgs.; POUJADE, Patrice. «La Vall d'Aran i les fronteres al segle XVI». *Afers*, núm. 29, 1998, pàgs. 139-156.

12. La Vall d'Aran, per exemple, formava part de la diòcesi de Comenge, amb seu al regne de França.

13. No oblidem en aquest fenomen el paper de la cartografia militar. Per exemple: CAPDEVILA SUBIRANA, Joan. «Del arte a la geometría. Cartografía militar de los siglos XVII y XVIII en Cataluña». A SEGOVIA, Francisco; NÓVOA, Manuel (coords.). *El arte abaluartado en Cataluña: estrategia de defensa en el siglo XVIII*. Madrid: Ministerio de Defensa, 2013, pàgs. 453-470; MOREIRA, Luis Miguel. «Desenhar a linha: a fronteira luso-galega do Alto Minho na cartografia militar portuguesa dos séculos XVII-XIX». *Revista de Historiografia*, núm. 23, 2015, pàgs. 47-65.

14. POUJADE, Patrice. *Identité et solidarités dans les Pyrénées. Essai sur les relations humaines (XVIe-XIXe siècle)*. Aspèth: PyrèGraph, 2000. 202 pàgs.

La idea d'identitat la desenvolupa Òscar Jané en dos llibres pareguts el 2006 i el 2008. El primer¹⁵ explica com les guerres i la política francesa, entre el començament de la Guerra dels Segadors i la vigília de la de Successió d'Espanya, provocaren un sentiment de rebuig dels francesos i, per tant, el reforçament d'una frontera, fins i tot d'una frontera que separava dues parts de Catalunya. En realitat, l'estudi arrenca al segle XVI, moment en què, com ja insistia P. Poujade, les guerres de religió franceses, amb totes les seves implicacions pirinenques, van començar a crear una identitat amb un component religiós molt afermat i el rebuig de tot allò considerat francès va ser ràpidament assimilat a allò protestant. Aquestes assimilacions van jugar un paper determinant en la definició identitària de les poblacions pirinenques i frontereres. En els comtats nord-catalans, les expressions «frontera d'heretges» i «enemic francès» resumeixen ben bé el que significaven, com ho va posar de manifest Ramon Sala.¹⁶ Amb *La identitat de la frontera pirinenca*, Òscar Jané¹⁷ continua la seva reflexió de com la creació d'una frontera influeix en els comportaments locals. Ho fa des de la perspectiva de l'edificació de la fortalesa de Montllúis, que, al final del segle XVII, responia a objectius globals de fortificació de les fronteres polítiques de la monarquia francesa, sobretot als territoris recentment annexionats —tot això a càrrec de Vauban, que envoltava el regne francès d'un «cinturó de ferro»—, i també a objectius més locals, és a dir, el control de la Cerdanya, lloc de pas obert per on les tropes espanyoles podien irrompre fàcilment.

La creació d'una frontera militar, després de la delimitació de la frontera política (1659) i per tal de controlar-la, fou l'objecte que es

15. JANÉ CHECA, Òscar. *França i Catalunya al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*. Catarroja-Barcelona: Editorial Afers, 2006. 459 pàgs.

16. SALA, Raymond. *Dieu, le roi, les hommes. Perpignan et le Roussillon (1580-1830)*. Canet: Trabucaire, 1996, en especial, llibre I «De l'identitat catalane», pàgs. 17-77; SALA, Raymond. «Una frontera d'heretges». A SALA, Raymond; TARRIUS, Alain. *Occitans, Espagnols, Marocains. Migrations d'hier et d'aujourd'hui en Roussillon*. Canet: Trabucaire, 2000, pàg. 35.

17. JANÉ CHECA, Òscar. *La identitat de la frontera pirinenca. Efectes socials i politics al nord de Catalunya des de la creació de Montllúis (1677-1698)*. Girona: Diputació de Girona, 2008. 261 pàgs.

plantejà estudiar Alain Ayats en la seva tesi doctoral,¹⁸ en la qual volia analitzar com una província fronterera, novament adquirida pel rei cristianíssim, s'integrava en el sistema defensiu d'un estat considerat l'arquetip de l'absolutisme en un moment clau de la seva afirmació internacional. Escollí els vint-i-dos primers anys de la instal·lació francesa a la província del Rosselló entre el tractat de 1659 i la benedicció de Montlluís el 27 d'octubre de 1681. Ayats considera que la defensa del Rosselló conegué un canvi total durant aquell període quan els francesos s'adonaren de la vulnerabilitat de la província i del seu interès estratègic per a ells. En aquest llibre s'evidencia el pes dels esforços financers i humans fets per una monarquia per tal de controlar un territori i una frontera, cosa que implicà els autòctons quan, per exemple, se'n sol·licitaren els recursos, se'ls demanà de treballar o se'n mobilitzà el sometent. També el vincle entre guerra i frontera protagonitza un llibre recent dirigit per Antoni Espino i Òscar Jané.¹⁹

La defensa militar de les fronteres ha estat un eix important de les publicacions en relació amb la història militar, però també amb la història de l'art i, en especial, amb l'arquitectura. En aquesta perspectiva s'emmarca l'obra de Concepción Porras Gil sobre l'organització defensiva espanyola dels segles XVI i XVII al nord ibèric, des d'Astúries fins al centre dels Pirineus,²⁰ és a dir, d'una frontera marítima i terrestre. La utilització de plànols i tractats permet que l'autora dibuixi l'evolució tècnica de les fortificacions, de les maneres de concebre-les i de construir-les, fent un repàs descriptiu i cronològic a cadascuna d'elles, esteses sobre uns 650 quilòmetres d'oest a est. A més dels aspectes estrictament arquitectònics, l'autora posa en relleu el paper de Felip II en la consolidació d'una vertadera política defensiva de les fronteres de la monarquia hispànica que permeté, de retruc, el desenvolupament de les matemàtiques i de l'enginyeria.

18. Tesi presentada a la Universitat de Montpeller el 1990 i publicada el 2002: AYATS, Alain. *Louis XIV et les Pyrénées catalanes de 1659 à 1681. Frontière politique et frontières militaires*. Canet: Trabucaire, 2002. 876 pàgs.

19. ESPINO, Antoni; JANÉ, Òscar (eds.). *Guerra, frontera i identitats*. Catarroja-Barcelona: Editorial Afers, 2015.

20. PORRAS GIL, Concepción. *La organización defensiva española en los siglos XVI-XVII desde el río Eo hasta el Valle de Arán*. Valladolid: Publicaciones de la Universidad de Valladolid, 1995. 411 pàgs.

Per tornar a la identitat, sabem l'aportació fonamental que féu Peter Sahlins sobre la Cerdanya entre el tractat de 1659 i les comissions que estudiaren el traçat fronterer el 1868.²¹ El títol original en anglès no feia referència a «identitats» —contràriament als títols català i francès—, sinó que era sols *Boundaries*, o sigui, fronteres. Però no qualsevol frontera, ja que la paraula anglesa *Boundary* significa, primer de tot, 'límit' i es pot contraposar als termes *frontier* i *border*, que expressen més el sentit fronterer. Com remarca Daniel Nordman en el seu important assaig sobre les fronteres franceses,²² hi ha una gran diferència dins la terminologia de l'època moderna, sobretot dels segles XVI i XVII, entre ambdós mots abans que esdevinguin quasisinònims. Així, frontera es referia a una zona movedissa que, irremeiablement, es desplaçava amb el moviment de les tropes i segons l'equilibri de les forces militars. En canvi, la paraula «límits» —o sigui, *boundaries* en anglès— tenia molt més el sentit que donaríem avui dia a fronteres, val a dir, una línia resultat d'una negociació de pau, de la discussió per a l'arranjament d'un conflicte. «Frontera» s'associaria a la guerra i al moviment, mentre que «límits» ho seria a la pau i a l'estabilitat.

Peter Sahlins estudia dos segles de formació d'unes identitats en una Cerdanya dividida entre dos estats després del Tractat dels Pirineus vulnerat per aquesta partició, ja que l'alta conca del Segre que és la Cerdanya forma part del vessant sud de la carena. La demostració de Sahlins es basa no pas tant en la descripció de la fixació física de la frontera com ho faria la història militar, política o diplomàtica,²³ sinó en una antropologia històrica que pretén explicar la construcció

21. SAHLINS, Peter. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press, 1989. XXI-351 pàgs. La traducció catalana (*Fronteres i identitats: formació d'Espanya i França a la Cerdanya, s. XVII-XIX*. Vic: Eumo) va aparèixer el 1993, mentre que la versió francesa (*Frontières et identités nationales. La France et l'Espagne dans les Pyrénées depuis le XVIIe siècle*. París: Belin) apareixia el 1996. Són interessants els títols d'aquestes traduccions en relació amb les «ideologies» inherents a les llengües respectives.

22. NORDMAN, Daniel. *Frontières de France. De l'espace au territoire (XVIe-XIXe siècle)*. París: Gallimard, «Bibliothèque des Histoires», 1998, pàgs. 23-122.

23. En aquest camp, se situa la tesi de Daniel SÉRÉ: *La paix des Pyrénées: vingt-quatre ans de négociations entre la France et l'Espagne: 1635-1659*. París: H. Champion, 2007, 607 pàgs. També CAPDEVILA I SUBIRANA, Joan. *Historia del deslinde de la frontera Hispano-Francesa. Del tratado de los Pirineos (1659) a los tratados de Bayona (1856-1868)*. Madrid: Centro Nacional de Información Geográfica, 2009.

de les identitats dites «nacionals», és a dir, la identificació amb un dels dos estats. Ara bé, si això resulta de la combinació entre els interessos estatals i els locals (i, per què no, individuals), s'hauria de saber en quina mesura, d'una part, la frontera està reconeguda pels habitants de cada banda i, d'altra part, quin és el paper vertader de la frontera en si mateixa, és a dir, de la frontera com a línia divisòria. L'enfocament de Sahlins tenia molt a veure amb el dels antropòlegs Hastings Donnan i Thomas M. Wilson, que estudiaren l'experiència quotidiana de les fronteres estatals sobre les identitats reivindicades per unes persones esquarterades entre dues identitats i que, de grat o per força, havien de triar entre elles.²⁴

El 2014 s'encetà una polèmica científica entre Peter Sahlins i Marc Conesa a través de la *H-France Review*.²⁵ Conesa, en un llibre publicat el 2012, estudiava les relacions entre Puigcerdà, la Cerdanya, la societat cerdana i el(s) seu(s) territori(s) entre els segles XIV i XIX.²⁶ L'historiador nord-americà li retreia que ignorava el paper de la frontera. En efecte, la tesi de Marc Conesa no és un treball sobre la frontera,²⁷ sinó sobre les relacions de la societat amb el seu entorn. Així, té una orientació múltiple vers la cruïlla de la història urbana (paper de Puigcerdà i lloc d'aquesta vila a Catalunya fins a la seva marginalització) i rural (aprofitament i apropiació del sòl, produccions, senyoria, mercat de la terra i de l'herba, etc.). L'intercanvi entre els dos investigadors permet de plantejar vertaderes qüestions històriques de fons i de metodologia. Per exemple, Marc Conesa preguntava, en la seva resposta, com Sahlins, «en procédant ainsi, dans un cadre chronologique tout entier borné et imposé par la frontière [...]», podria trobar quelcom més que el que cercava; per exemple, totes les dinàmiques que no depenien del tractat de 1659, que havien començat abans i que

24. DONNAN, Hastings; WILSON, Thomas M. *Border Approaches, Anthropological Perspectives on Frontiers*. Nova York: University Press of America, 1991. 128 pàgs.

25. *H-France Review*, vol. 14, juny de 2014, núm. 91, <http://www.h-france.net/reviews/vol14reviews.html>.

26. CONESA, Marc. *D'herbe, de terre et de sang. La Cerdagne du XIVe au XIXe siècle*. Perpinyà: PUP, 2012, 556 pàgs.

27. L'índex temàtic (pàgs. 537-542) indica que «frontera» apareix en 82 pàgines, molt més que moltes altres entrades (comerç: 19 pàgs.), però molt menys, això sí, que «capbreus» (98 pàgs.), «comunitats» (171 pàgs.), «ramaderia» (100 pàgs.), «senyoria» (100 pàgs.) o «vila» (199 pàgs.).

continuaren després. És, sens dubte, una qüestió important i alhora de mal contestar.

A més, estudiant la geografia matrimonial cerdana dels segles XVII i XVIII, Conesa demostra que la frontera política no trencà les relacions humanes de la conca cerdana, ja que les relacions matrimonials continuaren igual com eren abans del Tractat dels Pirineus.²⁸ Ara bé, la frontera divideix, però ens podríem preguntar per què crearia, per si mateixa, una identitat, unes identitats diferents, mentre que ens trobem entre gent que tenia la mateixa llengua, cultura, manera de viure i economia. Són dues identitats diferents que es creen o dues sobiraniaes estatals que són reconegudes? Així mateix, no és tant el Tractat dels Pirineus —o qualsevol tractat— com les polítiques estatals d'aculturació allò que fa canviar les coses.

Però no podem prescindir de la instrumentalització de la frontera, del «joc» amb la frontera de les pròpies poblacions frontereres, que crea una mena d'ambivalència, la qual en un moment reconeixen i en un altre, no, segons les necessitats o els interessos col·lectius o individuals. Sí això és veritat a totes les fronteres, ho és encara més als territoris amb un estatut poc definit, com poden ser Andorra o la Vall d'Aran.

II. La frontera política: un lloc de diàleg

Tots els autors esmentats suara deixen clar que la frontera no és pas sols una barrera, sinó que també és un lloc de contactes i d'intercanvis d'hommes, de mercaderies i d'idees. Quan hem parlat de «frontera d'heretges», fent ús de la terminologia dels segles XVI i XVII, la identitat marcada per la religió semblava fer de la frontera una línia de separació nítida. En realitat, passava el contrari, ja que la porositat era molt gran. Com se sap, l'emigració occitana era molt important a les terres catalanes i aragoneses, com ho estudiaren, d'una manera global, Jordi Nadal i Emili Giralt²⁹ i, més tard, investigadors com ara

28. CONESA, Marc. *D'herbe, de terre...*, op. cit., pàgs. 118-121 i documents pàgs. 526-527.

29. NADAL, Jordi; GIRALT, Emili. *La population catalane de 1553 à 1717. L'émigration française et les autres facteurs de son développement*. Paris: SEVPEN, 1960. 354 pàgs. La

Jaume Codina,³⁰ Valentí Gual i Vilà,³¹ Joan Peytaví³² o, molt recentment, Alexandra Capdevila.³³ Pel que concerneix Aragó, esmentem els treballs de Christine Langué,³⁴ Emilio Benedicto Gimeno,³⁵ Porfirio Sanz Camañes³⁶ i, naturalment, José Antonio Salas Auséns.³⁷

Amb referència a la seva dimensió fronterera, l'estudi dels moviments humans fou més aviat desenvolupat per Christian Bourret³⁸ i Patrici Pojada.³⁹ A més a més, aquests dos autors, en les seves respectives tesis i en llibres posteriors, van descriure els Pirineus com una

versió catalana (*Immigració i redreç demogràfic. Els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII*) va aparèixer quaranta anys després (Vic: Eumo, 2000. 394 pàgs.).

30. CODINA, Jaume. *La immigració francesa al Delta del Llobregat 1400-1700*. El Prat de Llobregat: XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Centre d'Estudis del Baix Llobregat i Amics del Prat, 1982.

31. GUAL I VILÀ, Valentí. «Gavatxos», gascons, francesos. La immigració occitana a la Catalunya moderna (el cas de la Conca de Barberà). Barcelona: Rafael Dalmau, 1991; GUAL I VILÀ, Valentí. «La immigració occitana a la Catalunya moderna». A CASALS, Àngels (coord.). *Les fronteres catalanes i el Tractat dels Pirineus*. Cabrera de Mar: Galerada, 2009, pàgs. 125-139.

32. PEYTAVÍ DEIXONA, Joan. *Antroponímia, poblament i immigració a la Catalunya moderna. L'exemple dels comtats de Rosselló i Cerdanya (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: IEC, 2010.

33. CAPDEVILA MUNTADAS, Alexandra. *Quan la terra promesa era al sud. La immigració francesa al Maresme als segles XVI i XVII*. Mataró: Fundació Iluro, 2014.

34. LANGÉ, Christine. *La immigración francesa en Aragón (siglos XVI-XVII)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1993.

35. BENEDICTO GIMENO, Emilio. «La emigración francesa en Calamocha (1530-1791)». *Xiloca*, núm. 29, 2002, pàgs. 13-60; BENEDICTO GIMENO, Emilio. «Las redes emigratorias auvernesas y el desarrollo de la metalurgia del cobre en el sur de Aragón». A MINOUEZ, Jean-Michel; POUJADE, Patrice (eds.). *Circulation des marchandises et réseaux commerciaux dans les Pyrénées (XIIIe-XIXe siècles)*. Tolosa de Llenguadoc: CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, 2005, pàgs. 245-274.

36. SANZ CAMAÑES, Porfirio. «La colonia francesa en Aragón a finales del reinado de Carlos II». A BERNARDO ARES, J. M. de (coord.). *La sucesión de la monarquía hispánica, 1665-1725*. Vol. 1. *Lucha política en las Cortes y fragilidad económica-fiscal en los Reinos*. Córdoba: Universidad de Córdoba, 2006, pàgs. 277-304.

37. SALAS AUSÉNS, José Antonio. «Franceses en Barbastro en la edad moderna». *Anuario del Centro de la Universidad Nacional de Educación a Distancia*, 2002, pàgs. 123-159; SALAS AUSÉNS, José Antonio. *En busca de El Dorado. Inmigración francesa en la España de la edad moderna*. Bilbao: Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea, 2009.

38. BOURRET, Christian. *Les Pyrénées centrales du IXe au XIXe siècle*. pàgs. 231-277.

39. En especial, POUJADE, Patrice. *Le Voisin et le Migrant. Hommes et circulations dans les Pyrénées modernes (XVIe-XIXe siècle)*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2011. 369 pàgs.; POUJADE, Patrice. «Migrations et mobilités commerciales entre le Massif central et la péninsule Ibérique au XVIIe siècle». *Diasporas. Histoire et sociétés*, núm. 23-24, 2014, pàgs. 132-146.

zona de pas comercial no gens negligible durant l'època moderna.⁴⁰ El tema va donar lloc a un col·loqui internacional el 2003 en el qual participaren trenta-cinc historiadors de cada banda de la carena que tractaren dels productes que passaven la ratlla i de les xarxes i els actors que les animaven.⁴¹ Poc després, un dels participants, Olivier Codina, publicava la seva tesi doctoral sobre Andorra:⁴² posava de manifest el paper essencial d'aquestes valls de frontera en un dels grans eixos comercials terrestres que unia el Llenguadoc tolosà amb Catalunya, i que en feia un cas més d'aquesta «economia global» de l'Antic Règim que formalitzà Anne Radeff a partir de l'estudi de la zona transfronterera entre França, Suïssa i Savoia.⁴³ La Vall d'Aran, abans estudiada per Patrice Poujade i Maria Àngels Sanllehy,⁴⁴ ja havia donat un exemple de vall que aprofitava la seva situació geopolítica per a esdevenir un corredor comercial. D'altra banda, Poujade publicava una mica més tard (2008) un llibre titulat *Une société marchande*,⁴⁵ en el qual ensenyava el paper rellevant de l'eix comercial que unia Tolosa de Llenguadoc i Catalunya a través de la frontera terrestre dels Pirineus i en especial el lloc destacat ocupat per les petites viles de Tarascó i Acs com a lloc de redistribució de les mercaderies cap a Catalunya i de residència de tot un munt de mercaders.

Totes aquestes investigacions, com també la més antiga d'Annia Brives dibuixant les relacions entre Bigorra i Aragó als segles XVIII i

40. BOURRET, Christian. *Op. cit.*, pàgs. 279-383; POUJADE, Patrice. *Le Val d'Aran...*, *op. cit.*, pàgs 142-171 i 307-355; POUJADE, Patrice. *Le Voisin et le Migrant...*, *op. cit.*, pàgs. 155-307; POJADA, Patrici. «Comerciar a través dels Pirineus a l'època moderna. Una xarxa comercial entre Llenguadoc i Catalunya al segle XVII». *Recerques*, núm. 65, 2012, pàgs. 29-48.

41. MINOVEZ, Jean-Michel; POUJADE, Patrice (eds.). *Circulation des marchandises...*, *op. cit.*, 650 pàgs.

42. CODINA VIALETTE, Olivier. *De fer et de laine. Les vallées d'Andorre du XVIe au XIXe siècle*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2005. 540 pàgs.

43. RADEFF, Anne. *Du café dans le chaudron. Economie globale d'Ancien Régime. Suisse occidentale, Franche-Comté et Savoie*. Lausana: Société d'histoire de la Suisse romande, 1996. 559 pàgs.

44. SANLLEHY I SABI, Maria Àngels. *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica*. Tremp: Garsineu, 2007, 2 vols. 397 i 458 pàgs.

45. POUJADE, Patrice. *Une société marchande. Le commerce et ses acteurs dans les Pyrénées modernes (haut Pays de Foix, vers 1550-1700)*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail, 2008. 474 pàgs.

XIX,⁴⁶ insisteixen en el paper comercial dels Pirineus tant en el comerç local com en el de trànsit i llarga distància fins i tot en un període de guerres entre les dues monarquies com ho foren els segles XVI i XVII, en un moment de consolidació dels estats monàrquics i de la frontera política. Així, es fa palès que ni la guerra ni la frontera no impedièren el comerç, encara que, sens dubte, caldria matisar aquesta afirmació. Els pirinencs disposaven de tot un conjunt de privilegis que els permetien gaudir d'aquest comerç, privilegis de dos tipus: els fiscals, gràcies als quals pagaven menys drets, i els lligats amb llur capacitat jurídicopolítica de signar tractats entre ells i de poder comerciar fins i tot en temps de guerra entre les dues monarquies. Així, per exemple, si la monarquia hispànica volia conservar la Vall d'Aran calia que li reconegués privilegis perquè els seus habitants poguessin anar a proveir-se als mercats i fires de les viles veïnes (Sent Biat, primer de tot) del regne de França. D'altra banda, els monarques francesos els reconeixien aquests drets, ja que sabien que els fronterers de França en treien un gran profit que els permetia pagar els impostos tan necessaris per a finançar les guerres. Tots els estudiosos suara esmentats ho han posat de manifest; ha esdevingut, diríem, un tòpic, però un tòpic que s'havia d'esmentar.

La capacitat de les valls de signar tractats entre elles fa referència als famosos tractats de lligues i patzeries.⁴⁷ Els primers estudis puntuals sobre aquests convenis daten del final del segle XIX, com l'article de Paul de Casteran,⁴⁸ un dels primers estudiosos del tema. Però és sobretot el geògraf Henri Cavaillès⁴⁹ qui els féu conèixer d'una manera rigorosa el 1910 amb el seu importantíssim i extens article pu-

46. BRIVES, Annie. *Pyrénées sans frontière. La vallée de Barèges et l'Espagne du XVIIIe siècle à nos jours*. Argelers-Gasòst: Société d'Etudes des Sept Vallées, 1984. 221 pàgs.

47. Se'n trobarà un resum a POUJADE, Patrice. *Le Voisin et le Migrant...*, op. cit., pàgs. 99-122, i a POJADA, Patrici. «Realitats frontereres no estatals: les lligues i patzeries». A CASALS, Àngel (coord.). *Les fronteres catalanes...*, op. cit., pàgs. 141-163.

48. CASTERAN, Paul de. «Traité international de lies et passeries conclus entre les hautes vallées frontières des Pyrénées centrales». *Revue des Pyrénées*, 1897, t. IX.

49. Cavaillès (1870-1951), professor de geografia humana a la universitat de Bordeus, també es donarà a conèixer amb la seva tesi doctoral: *La vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves, de l'Adour et des Nestes*, seguida de *La transhumance pyrénéenne et la circulation des troupeaux dans les plaines de Gascogne*, ambdós llibres publicats a París (Armand Colin) el 1931.

blicat a la *Revue historique* i reeditat fa trenta anys en l'obra col·lectiva *Lies et passeries dans les Pyrénées*.⁵⁰ Cavaillès va fer la primera síntesi del que se sabia i va oferir algunes interpretacions sobre els possibles orígens dels tractats, sobre les capacitats diplomàtiques dels pirinencs o sobre l'evolució que conegueren. El títol en si mateix portava una part de la interpretació de l'autor que el primer paràgraf de l'article resumia perfectament:

Entre le royaume de France et le royaume d'Espagne, il a existé pendant les trois siècles de l'ancien régime une fédération pyrénéenne. Ce fut un État singulier qui n'eut ni capitale, ni gouvernement, ni armée, mais qui posséda des frontières, un droit public, une politique et des adversaires. Il reposait sur tout un ensemble d'accords permanents conclus entre vallées françaises et vallées espagnoles et que l'on appelait lies et passeries, traités d'alliance et de paix.

Més endavant fins i tot escriu: «Les vallées, ne l'oublions pas, étaient indépendantes» o, encara, «Indépendantes et quasi-souveraines, les vallées étaient comme de petites nations». A la conclusió, l'autor es pregunta per què, en una situació que equipara amb la dels Pirineus, Suïssa va esdevenir «un *État* montagnard indépendant», cosa que no va succeir als Pirineus, excepte, diu, a Andorra. Cavaillès difonia, doncs, el mite de valls pirinenques com a «petites républiques indépendants» que gaudien d'una sobirania pròpia, afirmació que els estudis posteriors citats més amunt matisaren almenys de dues maneres. D'antuvi, perquè els estats monàrquics no eren pas absents de les passeries, ja que eren els qui autoritzaven que se signessin. D'altra banda, perquè les mateixes monarquies no sempre respectaren el privilegi dels fronterers de continuar comerciant tant en temps de guerra com de pau. Així, sobretot a partir de les guerres de la fi del segle XVII i més encara durant la Guerra de Successió d'Espanya, la suspensió del comerç transfronterer per part de les autoritats militars o polítiques fou una potent arma de guerra utilitzada sovint. El re-

50. CAVAILLÈS, Henri. «Une fédération pyrénéenne sous l'Ancien-Régime. Les traités de lies et passeries». *Revue Historique*, 1910, pàgs. 1-34 i 241-276, reeditat a *Lies et passeries dans les Pyrénées*. Tarba: Bibliothèque Centrale de Prêt, 1986, pàgs. 1-67.

sultat fou un començament de desvinculació de les valls del nord amb les del sud, fenomen que s'accelerà durant un segle XVIII de pau entre les dues monarquies i durant el segle XIX en què s'intentà construir l'«estat nació». No sols per raons polítiques, sinó també per raons econòmiques i humanes, si la frontera havia esdevingut lineal, també esdevenia mental.⁵¹

Els historiadors van estudiar els productes de què eren objecte aquests intercanvis comercials, però evidenciaren les dificultats de conèixer-ne les quantitats per la manca de documentació adient.⁵² La situació navarresa descrita per Francis Brumont⁵³ sembla diferent de la que coneixem al centre i a l'est dels Pirineus, on els registres de peatges encara conservats són molt escassos.⁵⁴ Sense entrar en el detall dels resultats d'aquestes investigacions, la «trilogia ibèrica» (llana, sal i oli) representava els productes principals que passaven la frontera cap al nord. En el sentit nord-sud, hi havia més diversitat: teles, teixits, capes de pastor, peixos i grans es destinaven, primer de tot, a les altes terres com Andorra, i després seguien el camí fins a la Catalunya interior. Les mules eren un objecte important del comerç que havia creat una xarxa entre les terres del Massís Central del regne de França i la península Ibèrica; algunes valls dels Pirineus (com ara la Vall d'Aran, Andorra i l'Aragó oriental) s'havien especialitzat en la seva recria i el seu negoci. S'hi afegien molts altres productes i objectes, com ara cartes, barrets de tota mena, coure, plom, espècies,

51. POJADA, Patrici. «Cap a la frontera política als Pirineus: Occitània i Catalunya (1258-1815)». A *Càtars i trobadors*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 2003, pàgs. 138-155.

52. Remetem als treballs ja esmentats d'A. Brives, C. Bourret, P. Poujade i O. Codina.

53. BRUMONT, Francis. «Des relations sans frontières: le commerce franco-navarrais au début du XVIIe siècle». A *Frontières*. París: Editions du CTHS, 2002, pàgs. 219-242; BRUMONT, Francis. «La Navarre, plaque tournante du commerce international au XVIe siècle». A MINOVEZ, Jean-Michel; POUJADE, Patrice (eds.). *Circulation des marchandises...*, op. cit., pàgs. 323-337.

54. Brive, a la seva tesi sobre les relacions entre Bigorra i Aragó, només en té un de 1642 (registre de Torla). Eva Serra i Maria Àngels Sanllehy utilitzen uns quants quaderns de recaptació dels drets del General, però noten que és una documentació «molt malmesa i plena de grans llacunes» (SERRA I PUIG, Eva; SANLLEHY I SABI, Maria Àngels, «Comerç transpirinenc a Catalunya segons la documentació de la Generalitat de Catalunya (s. XVI-XVII)». A MINOVEZ, Jean-Michel; POUJADE, Patrice (eds.). *Circulation des marchandises...*, op. cit., pàgs. 473-522).

sucre, tabac, pintes, mitges, agulles, ganivets, claus, pales, esquelles, ganxos, recipients, etcètera.

III. La frontera política: lloc de transgressions

La transgressió de les normes establertes pels estats que volen controlar els territoris fronterers és un aspecte que toca el comerç; el contraban n'és una expressió clara. És un aspecte molt conegut, però, alhora, molt difícil d'estudiar, ja que les fonts manquen, per definició, si no fos pels processos judicials i, algunes vegades, per comptabilitats falsejades. Christian Bourret parla del contraban com d'una especificitat de la zona fronterera,⁵⁵ mentre que Olivier Codina, basant-se en el cas andorrà, es pregunta: comerç o contraban?⁵⁶ En efecte, aquest autor considera que, per als andorrans de l'època moderna, no hi havia pas diferència entre comerç i contraban, ja que per a ells tot era comerç, fossin quines fossin les condicions legals (a ulls dels estats) d'aquest comerç. En realitat, com va escriure Anne Radeff, el contraban no era pas «seulement une activité marginale et accessoire», sinó també una activitat que permetia «à des milliers de personnes de vivre un peu mieux pour la plupart, de s'enrichir pour quelques-uns».⁵⁷ Aquesta visió la comparteix Miguel Ángel Melón en el seu estudi de la frontera entre Extremadura i Portugal, en escriure-hi que «el contrabando es un *modus vivendi* que es visto por quienes lo realizan o lo amparan como algo natural».⁵⁸ L'autor explica que, a més, fins al segle XVIII les autoritats estatals no van perseguir durament aquest frau perquè volien prioritzar que les poblacions frontereres no abandonessin el territori. Fou al segle XVIII quan, amb un nou estat, el

55. BOURRET, Christian. *Op. cit.*, pàgs. 333-340. vegeu també BOURRET, Christian. «La spécificité d'une zone frontalière: la contrebande en haut Couserans (XVIIe-XVIIIe-XIXe siècles)». *A D'un versant à l'autre des Pyrénées*. Tolosa de Llenguadoc: Fédération des sociétés académiques et savantes Languedoc-Pyrénées-Gascogne, 1998, pàgs. 207-233.

56. CODINA VIALETTE, Olivier. *De fer et de laine...*, *op. cit.*, pàgs. 235-241. «Commerce ou contrebande» és el títol de l'apartat que dedica al tema.

57. RADEFF, Anne. *Du café dans le chaudron...*, *op. cit.*, pàgs. 236 i 242.

58. MELÓN JIMÉNEZ, Miguel Ángel. *Hacienda, comercio y contrabando en la frontera de Portugal (siglos XV-XVIII)*. Càceres: Cicon Ediciones, 1999, pàg. 188.

contraban fou més castigat. Els estudiosos han posat èmfasi en l'existència de dos grans tipus de contraban i de contrabandistes cadascun dels quals tenia els seus propis matisos interns: un petit contraban de proximitat que permetia que alguns fronterers visquessin una mica millor, i en el qual les dones no eren absents,⁵⁹ i un gran contraban que era una vertadera activitat comercial professional.⁶⁰

Amb el contraban ja ens hem endinsat en una forma de criminalitat que la presència d'una frontera podia afavorir.⁶¹ Als Pirineus, un dels aspectes més ben estudiats concerneix el bandolerisme que jugava amb la frontera (la frontera el protegia), tot i que, com assenyala va l'historiador austríac Friedrich Edelmayer, «els límits entre el bandolerisme, com a resistència legítima contra l'autoritat d'un estat o com a simple criminalitat, són sovint molt confusos»,⁶² sobretot si es canvia de punt de vista, ja que el que seria resistència per a la població (o una part d'ella), seria criminalitat per a l'Estat, igual com amb el contraban, a la vegada símbol de dissidència de les poblacions que no acceptaven una autoritat i de criminalitat per als estats que havien d'administrar les fronteres. A més a més, l'assimilació de contraban i bandolerisme no és gens estranya si ens fixem en com els bandolers podien practicar un tipus de contraban, el de productes estratègics com ara les armes o els cavalls.⁶³

La historiografia del bandolerisme té una llarga tradició des del romanticisme del segle XIX fins als estudis més recents. Si ens centrem en el cas català, una de les primeres fites podria ser la *Historia de*

59. Per exemple, PÉREZ SARRIÓN, Guillermo. «Emigrantes y traficantes entre Francia, Navarra y Aragón en el siglo XVIII. La práctica social del contrabando». A MINOVEZ, Jean-Michel; POUJADE, Patrice (eds.). *Circulation des marchandises...*, op. cit., pàgs. 97-117.

60. BRUNET, Michel. *Contrebandiers, mutins, fiers-à-bras. Les stratégies de la violence en pays catalans au XVIIIe siècle*. Canet: Trabucaire, 2001, 206 pàgs. Per citar una altra frontera: FERRER, André. *Tabac, sel, indiennes. Douane et contrebande en Franche-Comté au XVIIIe siècle*. Besançon: Presses Universitaires Franc-comtoises, 2002, 366 pàgs.

61. Sobre aquesta temàtica, vegeu DENYS, Catherine (dir). *Frontière et criminalité 1715-1715*. Arràs: *Cahiers de l'Université d'Artois*, núm. 18, 2000.

62. EDELMAYER, Friedrich. «Delinquència nobiliària en un territori de frontera: Carniola en la segona meitat del segle XVI». A CASALS, Àngels (dir.). *El bandolerisme a la Corona d'Aragó*. Vol. I. Cabrera de Mar: Galerada, 2012, pàg. 288.

63. Sobre aquesta temàtica, vegeu SÁNCHEZ, Pilar. «La Inquisición y el control de la frontera pirenaica en el Aragón de la segunda mitad del siglo XVI». *Historia Social*, núm. 11, tardor de 1991, pàgs. 3-22.

Cataluña y de la Corona de Aragón publicada entre 1860 i 1864 per Víctor Balaguer,⁶⁴ i una de les darreres l'obra prolífica de Xavier Torres i Sans, que li va dedicar la seva tesi doctoral⁶⁵ i diversos articles i llibres, referències obligades del tema.⁶⁶ Durant aquest llarg segle, el bandolerisme català suscità treballs i interpretacions cada vegada més històrics que s'allunyaven de la imatge romàntica del bandoler, deguts en especial a Joan Reglà⁶⁷ i, més tard, a Núria Sales,⁶⁸ abans de Xavier Torres. Avui, encara, el bandolerisme pirinenc de frontera continua interessant uns quants historiadors, com ara Lluís Obiols, que va estudiar els setges del castell d'Arsèguel entre 1588 i 1592⁶⁹ i més generalment el bandolerisme a la Cerdanya del segle XVI amb les seves ja conegudes connexions transpirinenques durant les guerres de religió que colpejaven les terres veïnes del regne de França.⁷⁰

Les ja esmentades guerres de religió del regne de França ens introdueixen en un aspecte important del paper de les fronteres: el de refugi o, almenys, de refugi provisional. Potser més que els protestants, són els marrans i els moriscos els qui ho il·lustrarien pel que fa a la península Ibèrica. El pas de les fronteres pels marrans és, si més no, un tòpic, sobretot si relacionem aquesta població amb el concepte de diàspora, i segurament la bibliografia sobre aquest tema seria innumerable. A tall d'exemple, citem el llibre que Bernardo López Belinchón va dedicar a la trajectòria de Fernando Montesinos i la seva família

64. BALAGUER, VÍCTOR. *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*. Barcelona: Salvador Manero, 5 vols., 1860-1864.

65. TORRES I SANS, XAVIER. *Nyerros i cadells: Bàndols i bandolerisme a la Catalunya de l'Antic Règim (1590-1640)*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1988.

66. Entre els llibres de X. Torres i Sans, esmentem-ne especialment dos: *Els bandolers (s. XVI-XVII)*. Vic: Eumo, 1991, 227 pàgs., i *Nyerros i cadells: Bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*. Barcelona: Reial Acadèmia de les Bones Lletres - Quaderns Crema, 1993, 439 pàgs.

67. REGLÀ, JOAN. *El bandolerisme català del Barroc*. Barcelona: Edicions 62, 1966; REGLÀ, JOAN. *Bandolers, pirates i hugonots a la Catalunya del segle XVI*. Barcelona: Selecta, 1969.

68. SALES, NÚRIA. *Senyors bandolers, miquelets i botiflers*. Barcelona: Empúries, 1984.

69. OBIOLS PERARNAU, LLUÍS. *Lo niu dels bandolers de Catalunya. Els setges del castell d'Arsèguel (1588-1592)*. La Seu d'Urgell: Edicions Salòria, 2012.

70. OBIOLS PERARNAU, LLUÍS. «El bandolerisme a la Cerdanya: algunes precisions (1526-1593)». A CASALS, ÀNGELS (dir.). *El bandolerisme a la Corona...*, op. cit., pàgs 185-222.

des del Trás-o-Montes portuguès fins a Castella durant el segle XVII.⁷¹ El caràcter estranger d'aquesta població la fa assemblar als immigrants occitans i a altres estrangers que acabaven fent-se sospitosos en el moment de qualsevol alerta bèl·lica. Però l'aspecte religiós de llur identitat —malgrat poder ser conversos— els feia més propers als moriscos que, com ells, patien percaços de la Inquisició. Així doncs, vivien en primera persona les fronteres invisibles, internes, que estructuraven les societats ibèriques. A més a més, podien desenvolupar una activitat de contraban que els feia jugar amb més fronteres. I quan, molts d'ells, hagueren de fugir de Castella i les seves persecucions, foren encara les fronteres que passaren cap a un lloc de refugi nou al regne de França, a la península Itàlica, a Holanda... Prop de la ratlla política, a Baiona, més específicament al barri del Sant Esperit,⁷² i una mica més lluny, a Bordeus⁷³ o a Tolosa de Llenguadoc,⁷⁴ continuaren un joc de mobilitats comercials i relacionals a banda i banda de la frontera, molt sovint seguits, a distància, per la Inquisició. Tal seria el cas de Diego Rodríguez Cardoso,⁷⁵

Per la seva banda, els moriscos també van ser gent de fronteres, primer de tot de les fronteres social, religiosa i mental a les corones de Castella i d'Aragó, d'una manera semblant als conversos, però en l'àmbit social segurament encara més marginalitzats. També eren gent que van haver de creuar les fronteres de la monarquia. No parlem ací de l'expulsió per via marítima que van patir a partir dels anys 1609-1610, sinó d'un fenomen de fugida a través de les fronteres terrestres dels regnes hispans, com va estudiar un dels grans estudiosos dels

71. LÓPEZ BELINCHÓN, Bernardo. *Honra, libertad y hacienda (Hombres de comercio y judíos sefardíes)*. Alcalá de Henares: Instituto internacional de estudios sefardíes y andalúsies. Universidad de Alcalá, 2001. 446 pàgs.

72. ZINK, Anne. «Une niche juridique: l'installation des juifs à Saint-Esprit-lès-Bayonne au XVIIe siècle». *Annales Histoire, Sciences, Sociales*, maig-juny de 1994, pàgs. 639-669; ZINK, Anne. «Être juif à Bayonne en 1630». *Annales du Midi*, núm. 216, 1996, pàgs. 441-460.

73. NAHON, Gérard. *Juifs et judaïsme à Bordeaux*. Bordeus: Mollat, 2003. 360 pàgs.

74. BLAMONT, Jacques. *Le lion et le moucheron. Histoire des marranes de Toulouse*. París: Odile Jacob, 2000. 464 pàgs.

75. POUJADE, Patrice. «De Bayonne à Perpignan. Les tribulations de Diego Rodrigues Cardoso dans les années 1660». *A Dissidences et conflits populaires dans les Pyrénées*. Tolosa de Llenguadoc: Fédération Historique de Midi-Pyrénées, 2012, pàgs. 221-232.

moriscos, Louis Cardaillac,⁷⁶ i més recentment, però des d'una perspectiva totalment particular, l'historiador del clima Emmanuel Garnier.⁷⁷ Segons Cardaillac, uns quants moriscos havien passat els Pirineus d'una manera clandestina o almenys dissimulada⁷⁸ una mica abans de les expulsions oficials de 1609 i 1610, però el gruix entrà al regne de França un cop publicats els edictes. S'hi distingien els «grenadins» i els «aragonesos» que van passar, aquests darrers, per Canfranc⁷⁹ i pel Rosselló cap a la vall d'Aude.⁸⁰ La majoria d'ells s'encaminava cap al port llenguadocià d'Agde per poder embarcar-se cap a les terres del refugi. Hi va haver uns 40.000 moriscos que fugiren de les terres del Rei Catòlic pels Pirineus per acudir a Agde. Les condicions d'acollida d'aquests exiliats forçosos, com les reaccions de les autoritats i les de la població davant de llur arribada massiva, recorden d'una manera molt instructiva la situació dels refugiats que passen les fronteres de l'Europa actual.

La visió historiogràfica de les fronteres que hem esbossat a les pàgines precedents és molt parcial, per més d'una raó. La primera, perquè sols ens hem centrat en les fronteres terrestres; la segona, perquè aquestes fronteres terrestres les hem limitades a uns pocs casos concrets, molts de pirinencs —però no sols— i més encara no de tots els Pirineus. No podíem parlar de tot i hem fet la tria que acabem d'ex-

76. Louis Cardaillac va fer la seva tesi doctoral de tercer cicle, llegida a la Universitat de Montpeller el 1970, sobre aquest tema. En va fer un llarg article: «Le passage des Morisques en Languedoc». *Annales du Midi*, núm. 103, 1971, pàgs. 259-298. El professor Cardaillac va morir fa molt poc temps, l'octubre de 2015.

77. GARNIER, Emmanuel. «“En murmuration et impatience contre les Morisques”. Climat et exclusion en Languedoc (1609-1615)». A *Des galères méditerranéennes aux rivages normands. Recueil d'études en hommage à André Zysberg*. Caen: *Cahiers des Annales de Normandie*, núm. 36, 2011, pàgs. 114-123.

78. Fent creure que eren romeus, en particular.

79. La ruta de Canfranc els destinava a Tolosa de Llenguadoc, i de Tolosa a Lió, seguint la gran ruta comercial Aragó-Somport-Tolosa-Lió.

80. Segons sembla, evitaven la carretera directa de Perpinyà a Narbona i preferien arribar a Narbona fent una volta per les muntanyes, passant per Limós i Carcassona, cosa que els allargava el recorregut.

plicar.⁸¹ Però, a tall de conclusió, és útil recordar que, en el cas ibèric, més generalment, les fronteres podien ser marítimes. Algunes investigacions no gens antigues van tenir en compte aquesta dimensió, entre les quals les d'Anne Brogini sobre Malta⁸² —per citar un cas mediterrani— i les de Renaud Morieux sobre la Mànega, vista molt precisament com a frontera entre dues grans monarquies (França i Anglaterra).⁸³ Aquesta dimensió marítima de la frontera fou abordada en uns quants treballs més específicament ibèrics.⁸⁴

Pel que fa a la limitació territorial, el nostre propòsit no era exhaustiu, sinó que volia donar a conèixer, a partir d'uns exemples, les dimensions múltiples de la frontera tal com la historiografia les havia abordat. Així, distingim una evolució paral·lela a la de l'evolució historiogràfica en general, des d'una història militar, política i diplomàtica —molt vinculada, a vegades, amb els «nacionalismes» estatals i les «històries oficials»— fins a una història més cultural, fins i tot de les representacions. Precisament, ens ha semblat més interessant, un cop evocada la qüestió política i militar, explicar com una certa historiografia de la frontera havia intentat canviar la perspectiva i passar de la visió de l'Estat que necessita fronteres estables per existir

81. Trobarem més aportacions a SANZ CAMAÑES, Porfirio; REX GALINDO, David (coords.). *La frontera en el mundo hispánico*. Quito: Ediciones Abya-Yala, 2014, que aborda la Península i l'Amèrica hispànica.

82. BROGINI, Anne. *Malte, frontière de la chrétienté...*, op. cit. Anne Brogini i Maria Ghazali van editar *Des marges aux frontières. Les puissances et les îles en Méditerranée à l'époque moderne*. Paris: Classiques Garnier, 2010.

83. MORIEUX, Renaud. *Une mer pour deux royaumes: la Manche, frontière franco-anglaise XVIIe-XVIIIe siècles*. Rennes: PUR, 2008. Aquest llibre és tret de la tesi doctoral de l'autor presentada el 2005 a la Universitat de Lille III i en la qual estudiava la construcció de la frontera marítima.

84. Uns quants exemples: BUÑEL IBARRA, Miguel Ángel de. «Felipe II y el Mediterráneo: la frontera olvidada y la frontera presente de la monarquía católica». A *Felipe II (1527-1558). Europa y la monarquía católica*. Madrid: Parteluz, 1998, t. 1, pàgs. 97-110; PLANAS, Natividad. *Pratiques de pouvoir au sein d'une société frontalière. Le voisinage du Royaume de Majorque et ses îles adjacentes avec les terres d'Islam au XVIIe siècle*. Tesi doctoral. Florència: Institut universitari europeu, 2000. El 2011, amb Michel Bertrand, Natividad Planas va dirigir *Les sociétés de frontière. De la Méditerranée à l'Atlantique, XVIe-XVIIIe siècle*. Madrid: Casa de Velázquez, 2011. TRUCHUELO GARCÍA, Susana. «Fronteras marítimas en la Monarquía de los Habsburgo: el control de la costa cantábrica». *Manuscritos. Revista d'Història Moderna*, núm. 32, 2014, pàgs. 33-60. Pel que fa al Mediterrani en general: FUESS, Albrecht; HEYBERGER, Bernard (eds.). *La frontière méditerranéenne du XVe au XVIIIe siècle: échanges, circulations et affrontements*. Turnhout: Brepols, 2013.

a la de les poblacions o, més ben dit, de les pràctiques socials de les fronteres que són les emigracions econòmiques o polítiques, el comerç i la «criminalitat», que ensenyen com les fronteres existien i es vivien quotidianament.

RESSENYES

FUESS, Albrecht; HEYBERGER, Bernard (eds.). *La frontière méditerranéenne du XVe au XVIIe siècle. Échanges, circulations et affrontements*. Turnhout: Brepols, 2013, 412 pàgs. [15,5 x 23,5].

Resultat d'un col·loqui organitzat a Tours el juny de 2009, aquest llibre agrupa dinou articles en francès i en anglès, dividits en quatre parts. La primera part s'interessa pels conceptes vinculats a la frontera mediterrània i les seves percepcions, mentre que la segona es decanta cap a les estratègies i ideologies de la frontera i la tercera estudia com grups i individus, segons les seves posicions, viuen a la frontera, viuen la frontera, viuen amb la frontera o viuen de la frontera. La part quarta desenvolupa quatre casos d'intercanvis i circulacions artístiques entre terres cristianes i musulmanes del Mediterrani modern, o sigui, entre fronteres polítiques, però també culturals i religioses.

Com que es tracta del món mediterrani, els articles tracten sovint fronteres marítimes, les quals, a la vegada, tenen una especificitat intrínseca i una gran proximitat amb la situació de les fronteres terrestres. Per exemple, les fronteres estudiades en aquest llibre juguen un paper molt semblant a les terrestres com a generadores d'identitats, sobretot en un context en què el Mediterrani separa dues grans religions (islam-cristianisme) i on també es troben representants del judaisme en diàspora i on els protestants (guerres de religió) podien jugar-hi un paper. Igualment, les fronteres entraven en les adaptacions incessants de les estratègies i dels discursos dels actors (de grup o individuals) en funció dels contextos i dels interessos. També s'ha d'insistir en l'aspecte inestable de les fronteres, que variaven segons les circumstàncies i que depenien de l'equilibri de les forces en un moment donat. Així, a l'època estudiada, la idea de fixar una fronte-

ra-línia precisa i duradora no era gens d'actualitat: la frontera era vista com una marca més o menys ampla on hi havia operacions militars, però també possibles colonitzacions de poblacions que, finalment, assentaven la frontera. A poc a poc, els estats trobaren necessari que es definís més precisament el límit territorial en el qual s'exercia llur sobirania política i els juristes participaren en la reflexió de com definir les fronteres marítimes, de la mateixa manera que les terrestres. Per exemple, veiem com Malta, durant el segle XVI, passa de ser frontera ofensiva a frontera defensiva, quan esdevé un vertader establiment definitiu.

Els canvis en la manera de fer la guerra i d'organitzar defenses militars més potents obligaren que els estats s'apoderessin del monopoli de la defensa de les fronteres fent més visible la frontera mateixa, materialitzada per la presència de guarnicions i fortificacions. Els exemples de les illes del Mediterrani ho ensenyen molt bé; una conseqüència d'aquest fenomen fou la dominació dels estats centrals sobre uns territoris perifèrics. Així, és més fàcil representar les fronteres, tal com ho mostra la cartografia veneciana de la segona meitat del segle XVI, en què la separació entre les terres de Venècia i els otomans es marcava per la línia de les forteses de defensa. Potser més que la frontera terrestre, la frontera marítima implica contactes i relacions, més enllà de les divergències ideològiques. Entenem que en un tal context la qüestió de l'adequació entre frontera religiosa i política travessi tot el llibre. Però, al mateix temps, veiem molt bé com actors diversos (pirates i corsaris, informadors i espies, intel·lectuals, savis i artistes, mercaders) passen les fronteres com ho farien altres actors (ex.: bandolers) o els mateixos amb les fronteres terrestres. El que estudia aquest llibre, a partir de diversos casos, és el moment en què es defineixen més fermament les pertinences polítiques, jurídiques, religioses, dins el marc de les sobiraniaes polítiques territorialitzades; en una paraula, el moment en què les fronteres, com s'entendran a poc a poc (línia entre dues sobiraniaes polítiques), s'afirmen.

PATRICI POJADA
Universitat de Perpinyà

**ESPINO, Antoni; JANÉ, Òscar (eds.). *Guerra, frontera i identitats*.
Catarroja-Barcelona: Editorial Afers, 2015, 282 pàgs. [13,5 x 21].**

Amb aquest llibre, dos historiadors moderns de la Universitat Autònoma de Barcelona, especialistes en guerres, fronteres i identitats, publiquen vuit textos de sis historiadors catalans, occitans, espanyols i toscans, al voltant del tríptic contingut al títol. Les dues parts que estructurin l'obra (guerra i territori; identitat i frontera) i totes les contribucions es basen en l'estudi de les fronteres. Quan la paraula «frontera» és absent del títol de l'article, no dubtem gaire que se'n parlarà, com és el cas dels dos textos dedicats a la Vall d'Aran i a Andorra. Fins i tot, quan es parla de Tortosa i la seva vegueria, es relliga aquesta zona del sud català a la problemàtica fronterera. També la guerra és omnipresent en tots els casos estudiats, confirmant els seus vincles amb la frontera. Si bé no hi ha cap límit cronològic indicat al títol del llibre, en realitat tots els autors se centren en l'època moderna —sobretot en els segles XVII i XVIII—, algunes vegades eixamplada fins al segle XIX.

Una de les grans temàtiques que es desprèn dels articles del llibre són els efectes de les guerres sobre els territoris estudiats. De ben segur, les conseqüències són més fortes a prop de la frontera, però, com demostra Antoni Espino amb el cas de Tortosa, finalment els efectes també es fan notar en les zones allunyades de les fronteres (participacions de soldats locals enviats a la frontera, problema amb el comerç transfronterer, etc.). L'Aran, Andorra i la Cerdanya indiquen molt bé els problemes comercials a les fronteres en temps de guerra, quan les monarquies intenten prohibir el comerç i quan cal que les valls fronteres defensin els seus privilegis. A Andorra, en particular, són importants els privilegis comercials per conservar la neutralitat de les valls, però, per conservar-los, les autoritats andorranes han d'acceptar lluitar contra el contraban, autocontrolar aquesta pràctica molt estesa entre les poblacions pirinenques; és a dir, finalment, han d'acceptar reduir les actuacions dels propis habitants. A la Cerdanya, a partir de la segona meitat del segle XVII, quan es construeix la fortalesa de Montlluís, no estranya gens que la repressió del contraban s'acceleri.

La Cerdanya és un laboratori privilegiat de les relacions transfrontereres després de 1659 en què es pot observar l'ús de la frontera

i dels conflictes que en deriven per part dels fronterers, ja siguin la qüestió de l'aigua (canal de Cerdanya que baixa de la vall de Querol fins a Puigcerdà), la conflictivitat lligada a l'enclavament de Llivia o tota mena de conflictes veïnals que recorden les «petites guerres» que coneixien totes les valls i pobles veïns. En el cas de la Cerdanya, també s'analitza la fronterització progressiva dels Pirineus i la creació de «fronterers» a mesura que progressen les diferències administratives entre ambdues parts del territori. La cartografia i les fites materials permeten materialitzar els límits territorials i fer-los interioritzar. L'exemple toscà ensenya com la fixació física dels límits i el seu coneixement són una preocupació antiga. Per exemple, a la Toscana moderna es feia, cada any, la visita dels límits, conduïda per experts locals que indicaven als més joves on eren i quins eren els límits del Gran Ducat, com si ho fessin d'una propietat seva. També la cartografia, en aquest cas com en d'altres, mostra com les autoritats estatals es volien dotar d'instruments per a vigilar i actuar sobre els límits de llur sobirania. La defensa militar de la frontera havia generat arquitectes i enginyers militars; la cartografia de les fronteres generà enginyers cartògrafs que deixaren, com diria Daniel Nordman, monuments de paper.

PATRICI POJADA
Universitat de Perpinyà